

माइपोखरी वनस्पति उद्यान

१. पृष्ठभूमि

सिमसार पारिस्थितिक प्रणालीको एक महत्वपूर्ण अङ्ग हो । सिमसारले पानीको भण्डारण र स्वच्छीकरण गर्ने, स्थानीय वासिन्दाहरुलाई विभिन्न प्रकारका श्रोत उपलब्ध गराउने, विभिन्न दुर्लभ वन्यजन्तु एवं वनस्पतिहरुलाई वासस्थान प्रदान गर्नाका साथै धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थलको रूपमा अतुलनिय भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ।

माइपोखरी इलाम सदरमुकामदेखि करीव १५ कि.मि. दूरीमा रहेको धार्मिक, सांस्कृतिक, पर्यटकीय, तथा जैविक महत्व बोकेको पर्वतीय सिमसार क्षेत्र हो । मध्य पहाडमा १.८ हेक्टर प्राकृतिक पानीको भाग र अन्य बगैँचा तथा प्रकृतिक जङ्गल रहेको यो क्षेत्रले हिन्दु, बौद्ध तथा किराँत धर्मावलम्बीहरुको संस्कृतिक संगमको प्रतिनिधित्व पनि गर्दछ। विश्वमै महत्वपूर्ण कञ्चनजंघा भू-परिधि क्षेत्रको दीगो संरक्षण गर्न अत्यावश्यक जैविक मार्गको भूमिका निर्वाह गर्ने तथा विभिन्न रैथाने, संकटापन्न तथा दुर्लभ जीवजन्तुहरु रहेको माइपोखरी क्षेत्रको ९० हेक्टर क्षेत्रफल सन् २००८ मा विश्व रामसार क्षेत्रमा सूचीकृत गरिएको छ । माइपोखरी समुद्र सतह देखि करिब २१०० मीटर उचाईमा अवस्थित छ। यहाँ गर्मीमा अधिकतम तापक्रम १८° सेल्सियस पुग्दछ भने जाडोयाममा न्यूनतम तापक्रम २° सेल्सियस पुग्दछ। यहाँ औसत वार्षिक वर्षा ३००० मी. मी. भन्दा बढी हुने गर्दछ। उपोष्ण र समशितोष्ण हावापानीको संगमस्थलका रूपमा रहेको माइपोखरी क्षेत्र कञ्चनजंघा भू-परिधि क्षेत्र (Kanchenjunga Landscape Complex)को मध्य भागमा अवस्थित रहेको छ।

२. परिचय

वनस्पति उद्यान भनेको जीवित वनस्पतिहरुको संरक्षण स्थल हो जहाँ दुर्लभ, लोपोन्मुख र रैथाने तथा सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण वनस्पति प्रजातीहरुको वैज्ञानिक ढंगबाट व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ।

यस्ता उद्यानमा वनस्पति प्रजातीहरुको स्व-स्थानीय र पर-स्थानीय संरक्षण गरी वनस्पति सदुपयोगका लागि शोध, अनुसन्धान तथा अन्वेषण गरिन्छ। वनस्पति उद्यानले प्रकृति प्रेमिहरु र पर्या-पर्यटकका साथ साथै वनस्पति शास्त्री, कृषिविद्, वागवानीविद् तथा अनुसन्धानवेत्ताहरुलाई वनस्पतिहरु सम्बन्धि विविध पक्षको अध्ययनका लागि आकर्षण गर्दछ।

वनस्पति विभागले माइपोखरी क्षेत्रको जैविक विविधता संरक्षण तथा शैक्षिक, धार्मिक, वानस्पतिक अनुसन्धान र पर्या-पर्यटन स्थलको रूपमा स्थापित गराउने उद्देश्यले वि.सं. २०४९ सालमा



माइपोखरी वनस्पति उद्यानको स्थापना गरेको हो । करिव १.८ हेक्टरको प्राकृतिक पोखरी र १०.४ हेक्टर अन्य बगैँचा तथा जङ्गल रहेको यो उद्यान तत्कालीन अवस्थामा वनस्पति विभागले व्यवस्थापन गर्दै आएकोमा वि.सं. २०५६ सालमा यस जिल्लामा जिल्ला वनस्पति कार्यालयको स्थापना भए पछि यसै कार्यालयबाट वनस्पति उद्यानको संरक्षण, व्यवस्थापन कार्य हुँदै आएको छ।

३. उद्यान स्थापनाको उद्देश्य :

- ❖ माइपोखरी क्षेत्रमा पाइने दुर्लभ, लोपोन्मुख, रैथाने तथा संकटापन्न सूचिमा परेका वनस्पतिहरु जस्तै गलैँचे भन्ज्याङ (*Sphagnum nepalense* H. Suzuki), चाँप (*Magnolia doltsopa* (Buch.-Ham. ex DC.) Figlar; *Magnolia languinosa* (Wall.) Figlar and & Noot.; *Magnolia campbellii* Hook. f. & Thomson), गुराँस (*Rhododendron* sp.), सुनाखरी (Orchids) लगायत महत्वपूर्ण जडीबुटी विरुवाहरुको स्व-स्थानीय (In-situ) र पर-स्थानीय (Ex-situ) संरक्षण गर्नु।
- ❖ आर्थिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण जडीबुटीहरु जस्तै चिराइतो, लौठ सल्ला, सुगन्धवाल, सतुवा जस्ता विभिन्न वनस्पतिहरुको अध्ययन, अनुसन्धान तथा खेती प्रविधि विकास गरी प्राप्त ज्ञान र सिपलाई समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने।
- ❖ पूर्वाञ्चल क्षेत्रका आर्थिक, सामाजिक तथा वैज्ञानिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण वनस्पति प्रजातिहरुको संरक्षण गरी डाटावेश तयार गर्नुका साथै दुर्लभ, लोपोन्मुख तथा संकटग्रस्त वनस्पतिको जर्मप्लाज्म संरक्षण गरी त्यस्ता वनस्पतिहरुको प्रभावकारी संरक्षण तथा विस्तारका लागि अनुसन्धान गर्ने।
- ❖ जडीबुटी खेती, पुष्प खेती, जनचेतना अभिवृद्धि, पर्या-पर्यटन आदिका माध्यमबाट स्थानीय समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा सहयोग पुर्याउने।



४. उद्यान विकास गरिएका संरचनाहरु :

४.१ **शोभनीय बगैँचा (Ornamental garden)** : करिव ३.५ रोपनी क्षेत्रफलमा विभिन्न मौसमी तथा सदावहार फूल विरुवाहरु तथा अन्य सजावटका बोटविरुवा गमला, फिल्ड, वा पोलीहाउस भित्र रोपण गरि सजावट गरिएको छ। यस क्षेत्रमा दुई वटा विश्राम टहराहरु (गोलघर) पनि स्थापना गरिएको छ। यस क्षेत्रमा लगाईएका बोट विरुवाहरुमा *Azalea*, *Begonia*, *Calendula*, *Camelia*, *Cuphea*,

Dahlia, *Dianthus*, *Geranium*, hollyhock, *Hydrangia*, *Juniperus*, *Magnolia*, *Mahonia*, Ornamental cabbage, *Periwinkle* (*Vinca*), *Phlox*, *Poppy*, *Primula*, *Purslanes* (*Portulaca*), *Rose*, *Sweet william* (*Dianthus*), *Taxus* आदि हुन।



४.२ **वंशाणुश्रोत संरक्षण स्थल (Germplasm conservation area)** : वनस्पति प्रजातीहरुको वंशाणुश्रोत संरक्षण तथा अनुसन्धानको लागि विभिन्न ठाँउबाट समय-समयमा विरुवाहरु संकलन गरि अलग-अलग प्लटमा रोपण गरि संरक्षण गरिएका छन्। यस स्थलमा संरक्षण गरिएका मुख्य वनस्पति प्रजातिहरुमा *Aloe vera*, *Astilbe rivularis*, *Bergenia ciliata*, *Dactylorhiza hatagirea*, *Dioscorea kamoonsensis*, *Lilium nepalense*, *Panax pseudo-ginseng*, *Pieris formosa*, *Potentilla fulgens*, *Rhododendron grandae*, *Selenium wallichii*, *Swertia chirayita*, *Taxus wallichiana*, *Valeriana jatamansii*, आदि रहेका छन्।



४.३ **जडीबुटी प्रदर्शनी प्लट (Demonstration plot)** : जडीबुटीहरुको खेती प्रविधि तथा उपयोग सम्बन्धि सूचना प्रवाह गर्ने उद्देश्यले जडीबुटी प्रदर्शनी प्लटको व्यवस्था गरिएको छ। जम्मा १६ प्रजातिका वनस्पतिहरुलाई १६ वटा प्लटमा रोपण तथा संरक्षण गरि हरेकको परिचय, वानस्पतिक विवरण र प्रयोग सम्बन्धि महत्वपूर्ण विवरण सहितको सूचना बोर्डको व्यवस्था गरिएको छ। यस स्थलमा संरक्षित वनस्पतिहरुमा *Aloe vera*, *Asparagus curillus*, *Bergenia ciliata*, *Bistorta amplexicaulis*, *Mahonia napaulensis*, *Mentha spicata*, *Potentilla fulgens*, *Rhododendron lepidotum* आदि छन्।



४.४ **शैक्षिक वाटीका (Educational garden)** : विद्यार्थी तथा अनुसन्धानकर्ताहरुलाई वनस्पतिहरु र तिनको अवस्था तथा महत्वबारे जानकारी दिने उद्देश्यले यस वाटिकामा विभिन्न १३ प्रजातिका दुर्लभ, लोपोन्मुख, तथा महत्वपूर्ण



जडीबुटीहरु (*Bergenia ciliata*, *Rhododendron* sp., *Panax pseudo-ginseng*, *Selenium wallichii*, *Swertia* sp., *Taxus wallichiana*, *Valeriana jatamansi* etc.) संरक्षण गरिएका छन्।

४.५ **उन््यू वाटिका (Fern Garden)** : इलामका विभिन्न स्थानबाट १७ प्रजाति (*Oleandra*, *Athyrium*, *Botrychium*, *Dennstaedtia*, *Diplazium*, *Dryopteris*, *Goniophlebium*, *Hymenophyllum*, *Lepisorus*, *Leucostegia*, *Lycopodium*, *Pteridium*, *Polypodiodes* sp.) का ७५ वटा उन्यूका विरुवा संकलन गरि फर्न वाटिकामा रोपिएका छन्। साथै थप ३५ गमलामा उन्यूका विरुवाहरु रोपण गरि फर्न हाउसभित्र संरक्षण गरिएका छन्।



४.६ **गुराँस वाटिका (Rhododendron garden)** : इलामको सुलुबुङ्ग, छिन्टापु, माइमभुवा, मावु, हाँगेथाम आदि स्थानबाट संकलित विभिन्न रंगका *Rhododendron arboreum* करिव १०० बोट तथा तीनजुरे-मिल्के-जलजले गुराँस संरक्षण क्षेत्रबाट संकलित करिव १५ प्रजातीका २८० बोट गुराँसका विरुवाहरु संरक्षण गरिएका छन्।



४.७ **क्याक्टस हाउस (Cactus house)** : यस संरचनामा विभिन्न खाले शोभनीय क्याक्टस तथा अन्य spiny succulent xerophytes का १४० थान गमलामा सजाईएका छन्। जस्मा *Mammillaria*, *Cereus peruvianus*, *Cleistocactus*, *Echinocactus*, *Ferocactus*, *Opuntia monacantha*, *Stenocerus*, *Schlumbergera gaertneri*, *Euphorbia*, etc. रहेका छन्।



४.८ **अर्किड हाउस (Orchid house)** : माइपोखरी क्षेत्र र जिल्ला भित्रका विभिन्न स्थानमा पाईने अर्किडहरु संकलन र संरक्षण गर्ने उद्देश्यले २ वटा अर्किड हाउसको स्थापना गरिएको छ। यहाँ *Arundina*, *Calanthe*, *Coelogyne*, *Cymbidium*, *Dendrobium*, *Epigeneium*, *Euluphia*, *Habenaria*, *Liparis*, *Otochilus*, *Phaius*, *Pleione*, *Rhynchostylis*,



Spiranthes, *Vandopsis* आदि २३ प्रजातिका २८० थान विरुवाहरु संरक्षण गरिएका छन्।

४.९ **जडीबुटी नर्सरी (Nursery) :** जडीबुटीको गुणस्तरीय वेर्ना उत्पादन गरि जिल्ला भित्र तथा बाहिरका कृषकलाई वितरण गर्ने उद्देश्यले लौठ सल्ला (*Taxus wallichiana*), चिराईतो (*Swertia chiraiyta*), सुगन्धवाल (*Valeriana jatamansii*), पाखनवेद (*Bergenia ciliata*), विषमा (*Aconitum heterophyllum*) ओखे आलु (*Lilium nepalense*), चाँप (*Magnolia*) आदिका विरुवा उत्पादनका लागि २८ वटा अस्थायी नर्सरी वेडहरु निर्माण गरिएका छन्। यस नर्सरीमा उत्पादन गरिएका विरुवाहरु स्थानीय समुदाय तथा सामुदायीक वनहरुलाई रोपणका लागि निःशुल्क वितरण गरिन्छ।



४.१० **विशेष जैविक सम्पदा (Flagship species) :** माइपोखरीको दक्षिण पूर्वि र पश्चिमी कुनामा गलैचे भ्याउ (*Sphagnum nepalense*) का साथै पोखरी नजिक पाइने चिमाल (*Rhododendron dalhousiae*, *R. Griffithianum*) तथा दुर्लभ चाँपका प्रजाति (*Magnolia doltsopa*, *Magnolia lanuginosa*, *Magnolia campbellii*), दुर्लभ उभयचर पानी-गो हो रो / ठकठके (*Tylototriton verrucosus*) आदि यस क्षेत्रमा विशेष जैविक सम्पदाहरु हुन्।



४.११ **जडीबुटी सुचना कक्ष (NTFPs Information cell) :** यस कक्षमा तराई देखि उच्च पहाडी भू-भागमा पाइने करिव ९० थरिका जडीबुटीका नमूनाहरु जस्तै: जरा, काण्ड, वोक्रा, पात, फल, बीउ, आदि संरक्षित रहेका छन्।



स्थानीय नाम	वैज्ञानीक नाम	वानस्पतिक परिवार
उत्तिस	<i>Alnus nepalensis</i> D. Don	Betulaceae
सौर	<i>Betula alnoides</i> Buch.-Ham. ex D. Don	Betulaceae
भोजपत्र	<i>Betula utilis</i> D. Don	Betulaceae
ढाल्ने कटुस	<i>Castanopsis indica</i> (Roxb.) Miq	Fagaceae
सिन्कौली	<i>Cinnamomum bejolghota</i> (Buch.-Ham.)Sweet	Lauraceae
जापानीज सल्लो	<i>Cryptomeria japonica</i> (L. f.) D. Don	Taxodiaceae
धूपि/राज सल्लो	<i>Cupressus torulosa</i> D.Don in Lambert	Cupressaceae
लाल चन्दन	<i>Daphniphyllum himalense</i> (Benth.) Mull. Arg.	Daphniphyllaceae
भद्राक्ष	<i>Elaeocarpus lanceifolius</i> Roxb.	Elaeocarpaceae
फलेंदो	<i>Erythrina arborescens</i> Roxb.	Fabaceae
भिरुगाने (सानो)	<i>Eurya acuminata</i> DC.	Theaceae
पिप्पली	<i>Exbucklandia populnae</i> (R.Br.ex Griff)R.W. Br	Hamamelidaceae
दुधिलो	<i>Ficus neriifolia</i> Sm.	Moraceae
दबदबे	<i>Garuga pinnata</i> Roxb.	Burseraceae
ओखर	<i>Juglans regia</i> L.	Juglandaceae
धुपी	<i>Juniperus recurva</i> Buch.–Ham. ex D. Don	Cupressaceae
घुर्पीस	<i>Leucoscepttrum canum</i> Sm.	Lamiaceae
शिशि	<i>Lindera pulcherrima</i> (Nees) Benth. ex Hook.f.	Lauraceae
ठूलो कटुस	<i>Lithocarpus pachyphylla</i> (Kurz) Rehder	Fagaceae
मलातो	<i>Macaranga pustulata</i> (King ex Hook. f.)	Euphorbiaceae
काउलो (सेतो)	<i>Machilus odoratissima</i> Nees	Lauraceae
मौवा	<i>Madhuca latifolia</i> (Roxb.) Macbride	Sapotaceae
घोगे चाँप	<i>Magnolia campbellii</i> Hook.f. &Thomson	Magnoliaceae
चाँप	<i>Magnolia champaca</i> (L.)Baill.ex Pierre	Magnoliaceae
रानी चाँप	<i>Magnolia doltso</i> (Buch.-Ham. ex DC.)Figlar	Magnoliaceae
फुसे चाँप	<i>Magnolia languinosa</i> (Wall.)Figlar & Noot.	Magnoliaceae
ठूलो किम्बु	<i>Morus indica</i> L.	Moraceae
सिरिङ्गे	<i>Osmanthus fragrans</i> Lour.	Oleaceae
खोटे सल्ला	<i>Pinus roxburghii</i> Sarg.	Pinaceae
गोत्रे सल्ला	<i>Pinus wallichiana</i> A. B. Jackson	Pinaceae
पैयूँ	<i>Prunus cerasoides</i> D. Don	Rosaceae
अम्फी	<i>Pyrularia edulis</i> (Wall. ex Roxb.) DC.	Santalaceae
फलाँट	<i>Quercus glauca</i> Thunb.	Fagaceae
बज्राठ	<i>Quercus lamellosa</i> Sm.	Fagaceae
खसु	<i>Quercus semecarpifolia</i> Sm.	Fagaceae
रानी भलायो	<i>Rhus succedanea</i> var. <i>succedanea</i> L.	Anacardiaceae
ठूलो भलायो	<i>Rhus wallichii</i> Hook.f.	Anacardiaceae
गोगुन	<i>Saurauia napaulensis</i> DC.	Saurauiaceae
चिलाउने	<i>Schima wallichii</i> (DC) Korth.	Theaceae
काग भलायो	<i>Semecarpus anacardium</i> L.f	Anacardiaceae
खोल्मे	<i>Symplocos dryophila</i> C.B. Clarke	Symplocaceae
खराने	<i>Symplocos ramosissima</i> Wall. ex D. Don	Symplocaceae
घोडेखरी	<i>Viburnum cylindricum</i> Buch.–Ham.ex.D. Don	Sambucaceae
असारै	<i>Viburnum erubescens</i> Wall. ex DC.	Sambucaceae

स्थानीय नाम	वैज्ञानीक नाम	वानस्पतिक परिवार
विष	<i>Aconitum ferox</i> Wall. ex Ser.	Ranunculaceae
विषमा	<i>Aconitum heterophyllum</i> Wall. ex Royle	Ranunculaceae

बोभो	<i>Acorus calamus</i> L.	Araceae
घीउकुमारी	<i>Aloe vera</i> (L.)Burm.f.	Asphodelaceae
अलैंची	<i>Amomum subulatum</i> Roxb.	Zingiberaceae
कुरीलो	<i>Asparagus curillus</i> Buch.-Ham.ex D.Don	Asparagaceae
बुढोओखती	<i>Astilbe rivularis</i> Buch.–Ham. ex D.Don	Saxifragaceae
चुनो	<i>Berberis aristata</i> Dc	Berberidaceae
पाखनभेद	<i>Bergenia ciliata</i> (Haw.) Sternb.	Saxifragaceae
भाले पाखनवेद	<i>Bistorta amplexicaulis</i> (D. Don) Greene	Polygonaceae
कपुर	<i>Cinnamomum camphora</i> (L.) J.Presl	Lauraceae
पाँचऔँले	<i>Dactylorhiza hatagirea</i> (D.Don) Soo	Orchidaceae
लोक्ता	<i>Daphne bholua</i> Buch.-Ham. ex D. Don	Thymelaeaceae
बासक	<i>Dichroa febrifuga</i> Lour.	Hydrangeaceae
रानी भ्याकुर	<i>Dioscorea kamoonsensis</i> Kunth	Dioscoreaceae
देउ निगालो	<i>Drepanostachyum falcatum</i> (Nees) Keng f.	Poaceae
अर्घेली	<i>Edgeworthia gardneri</i> (Wall.) Meisn.	Thymelaeaceae
खनक्पा	<i>Euodia fraxinifolia</i> (D.Don) Hook. f.	Rutaceae
चिडफिड	<i>Heracleum nepalense</i> D.Don	Apiaceae
वनलसुन	<i>Lilium nepalense</i> D.Don	Liliaceae
सिल्लीमुर	<i>Lindera neesiana</i> (Wall. ex Nees) Kurz	Lauraceae
अंगेरी	<i>Lyonia ovalifolia</i> (Wall.) Drude	Ericaceae
जमानेमान्द्रो	<i>Mahonia napaulensis</i> DC.	Berberidaceae
पुदिना	<i>Mentha spicata</i> L.	Lamiaceae
जिन्सिङ्ग	<i>Panax pseudo-ginseng</i> Wall.	Araliaceae
सतुवा	<i>Paris polyphylla</i> Sm.	Trilliaceae
बलु (लेक अंगेरी)	<i>Pieris formosa</i> (Wall.) D. Don	Ericaceae
चावो	<i>Piper mullesua</i> Buch.-Ham. ex D. Don	Piperaceae
वज्रदन्ती	<i>Potentilla fulgens</i> Wall. ex Hook.	Rosaceae
पदमचाल	<i>Rheum australe</i> D. Don	Polygonaceae
लालीगुराँस	<i>Rhododendron arboreum</i> Sm.	Ericaceae
लेकाली गुराँस	<i>Rhododendron lepidotum</i> Wall. ex G.Don	Ericaceae
मजिठो	<i>Rubia manjith</i> Roxb. ex Fleming	Rubiaceae
भूतकेश	<i>Selinum tenuifolium</i> Wall.ex C.B.Clarke	Apiaceae
भाले चिराइतो	<i>Swertia angustifolia</i> Buch.-Ham. ex D. Don	Gentianaceae
पोथी चिराइतो	<i>Swertia chirayita</i> (Roxb. ex Fleming) Karsten	Gentianaceae
लौठ सल्ला	<i>Taxus Wallichiana</i> Zucc.	Taxaceae
इन्द्रणी	<i>Trichosanthes tricuspidata</i> Lour.	Cucurbitaceae
सुगन्धवाल	<i>Valeriana jatamansii</i> Jones	Valerianaceae
वोके टिमुर	<i>Zanthoxylum acanthopodium</i> DC.	Rutaceae

७. **आगन्तुकको संख्या :** २०७१ चैत्र देखि २०७२ फागुन सम्म स्वदेशी (११,६२७ जना) र विदेशी (२०२ जना) गरी जम्मा ११,८२९ जना आगन्तुकहरुले माईपोखरी वनस्पति उद्यान क्षेत्रको भ्रमण गरेका छन्। (श्रोत : माईपोखरी धार्मिक वन)

८. **व्यवस्थापन कार्ययोजना :** माईपोखरी वनस्पति उद्यानको पञ्च वर्षिय व्यवस्थापन कार्ययोजना (२०७२/७३–२०७७/७८) नेपाल सरकार (सचिव स्तर) को निर्णयबाट मिति २०७२/०९/०७ मा स्वीकृत गरिएको छ।

तस्विर सौजन्य : कृष्णराम भट्टराई

माइपोखरी वनस्पति उद्यान

नेपाल सरकार
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
वनस्पति विभाग
जिल्ला वनस्पति कार्यालय, इलाम
फोन : ०२७-५२०५६४
२०७२ चैत्र